

UDK:811.523

Muborak SHAMURATOVA,
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti tayanch doktoranti
E-mail: shamuratovamuborak2@gmail.com
ORCID number: 0009-0002-2050-7071

DSc, professor S.Zokirova taqrizi asosida

FUNCTIONAL-SEMANTIC FEATURES OF THE WORD FIELD OF ANCIENT MEASUREMENT IN THE UZBEK LANGUAGE

Annotation

The field principle in the systematic organization of linguistic facts is one of the most important achievements of modern linguistics. The concept of "functional-semantic field" implies the interconnection of language tools on a semantic-functional basis and their systemic-structural organization. This concept was developed by renowned linguists J. Trier, B. Pottier, A. Bondarko, E. Coseriu, and S. Berejan. The advantage of the functional-semantic approach is that it allows studying language in its practical manifestation, in action, as well as analyzing the means of expressing extralinguistic phenomena. The linguistic corpus of measurement (in literary, terminological, and colloquial speech) differs from nation to nation, as it is determined by historical development, social beliefs, and the dominant ideology. The Uzbek language is very rich in lexical units related to measurement, which are widely used in mass media, fiction, and didactic materials. This article is devoted to the features of functioning of the functional-semantic field in the Uzbek language. The author defines the concept of "functional-semantic field," reveals lexemes denoting "measure" (conceptual field), conducts semantic analysis of field components (semes) and presents their microfields.

Key words: functional-semantic field, conceptual field, lexical unit, lexeme, seme, sememe.

ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СЛОВОСФЕРЫ ДРЕВНЕЙ МЕРЫ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

Принцип поля в систематической организации лингвистических фактов является одним из важнейших достижений современного языкознания. Понятие "функционально-семантическое поле" подразумевает взаимосвязь языковых средств на семантико-функциональной основе и их системно-структурную организацию. Это понятие разработали известные лингвисты Дж. Трир, Б. Поттье, А. Бондарко, Э. Косериу и С. Бережан. Преимущество функционально-семантического подхода заключается в том, что он позволяет изучать язык в его практическом проявлении, в движении, а также анализировать средства выражения нелингвистических явлений. Языковой корпус измерения (в литературной, терминологической и разговорной речи) отличается от нации к нации, потому что он определяется историческим развитием, социальными убеждениями и господствующей идеологией. Узбекский язык очень богат лексическими единицами, относящимися к размеру, которые широко используются в средствах массовой информации, художественной литературе и дидактических материалах. Данная статья посвящена особенностям функционирования функционально-семантического поля в узбекском языке. Автор определяет понятие "функционально-семантическое поле," раскрывает лексемы, выражающие "измерение" (концептуальное поле), проводит семантический анализ компонентов поля (семы) и представляет их микрополя.

Ключевые слова: функционально-семантическое поле, концептуальное поле, лексическая единица, лексема, сема, семема.

O'ZBEK TILIDA QADIMGI O'LCHOV SO'Z MAYDONINING FUNKSIONAL-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Lingvistik faktlarning tizimli tashkil etilishidagi maydon printsipli zamonaviy tilshunoslikning eng muhim yutuqlaridan biri hisoblanadi. "Funksional-semantik maydon" tushunchasi til vositalarini semantik-funksional asosda o'zaro bog'lanishi va ularning tizimli-strukturaviy tashkil etilishini nazarda tutadi. Bu tushunchani taniqli tilshunoslari J. Trier, B. Pottier, A. Bondarko, E. Coseriu va S. Berejan ishlab chiqqan. Funksional-semantik yondashuvning afzalligi shundaki, u tilni uning amaliy namoyon bo'lishida, harakatda o'rganish, shuningdek, lingvistikadan tashqari hodisalarni ifodalash vositalarini tahlil qilish imkonini beradi. O'lchovga oid til korpusi (adabiy, terminologik va so'zlashuv nutqida) millatdan millatga farq qiladi, chunki u tarixiy taraqqiyot, ijtimoiy e'tiqodlar va hukmron mafkura bilan belgilanadi. O'zbek tili o'lchovga oid leksik birliklar jihatidan juda boy bo'lib, ular ommaviy axborot vositalarida, badiiy adabiyotda va didaktik materiallarda keng qo'llaniladi. Ushbu maqola O'zbek tilidagi funksional-semantik maydonning ishlash xususiyatlariga bag'ishlangan. Muallif "funksional-semantik maydon" tushunchasini aniqlaydi, "o'lchov" ni bildiruvchi leksemalarni (kontseptual maydon) ochib beradi, maydon tarkibiy qismlarining (semalar) semantik tahlilini olib boradi va ularning mikromaydonlarini taqdim etadi.

Kalit so'zlar: funksional-semantik maydon, kontseptual maydon, leksik birlik, leksema, sema, semema.

Kirish. "Funksiya" va "funksional" atamalarini qo'llaganimizda ularga qanday ma'no berganimizni, qisqa bo'lsa ham, aniqlab olish lozim. Funktsiyaning eng umumiy ta'rifi "tizimning ma'lum bir xatti-harakatni ta'minlash qobiliyati" deb berilgan[1]. Bu til tizimiga ham tadbqiq etilishi

mumkin bo'lib, Praga lingvistik maktabi an'alariga ko'ra, til ijtimoiy kommunikatsiya talablarini qondirish vositasi hisoblanadi. Funksional tadqiqotlarni R.Yakobsonning eng aniq "vosita-maqсад modeli" orqali tavsiflash mumkin[2], bunda tilning o'ziga xos xususiyatlari ma'lum kommunikativ

ta'sirlar bilan bog'lanadi va tilning asosiy ikkita funktsiyasi – kognitiv va kommunikativ funktsiyalari – o'zaro chambarchas bog'liq deb hisoblanadi.

Tilning murakkab tabiati tufayli, funksional tadqiqotlar turli nuqtalardan boshlanishi mumkin. Bir tomondan, ular tilning muayyan tuzilmalarini (masalan, so'z turkumlari, grammatik konstruksiyalar) kontekstual tahlil qilish orqali ularning matnlardagi funktsiyalarini aniqlashga harakat qilishi mumkin. Shakldan funktsiyaga qarab olib boriladigan bu tadqiqot yo'nalishi, asosan, matn tahliliga mos keladi[3].

Ikkinchi tomondan, funksional tadqiqotlar ma'lum semantik toifalardan (masalan, sonlik, zamonlik, sababiylik) boshlanib, ularga mos bo'lgan leksik-grammatik ifodalarni aniqlashga intilishi mumkin. Ma'nodan shaklga qarab boradigan bu yo'nalish, matn yaratish vazifasiga yaxshiroq mos kelishi isbotlangan.

Uchinchi va nisbatan yangi tadqiqot yo'nalishi esa nutq harakatlari ketma-ketligini o'rganish orqali muayyan matn turlarini tahlil qiladi. Kommunikativ-pragmatik tabiatga ega bo'lgan bu yo'nalish funksional matn lingvistikasining bir qismidir.

Ushbu yondashuvlarni birlashtiruvchi printsip shundaki, ularning barchasi tilning turli jihatlari (tuzilmalar, ma'nolar, matnlar)ga turli burchaklardan qaraydigan, lekin asosan funksional nuqtai nazarga asoslangan. Keyingi bo'limlarda men, ayniqsa grammatik yadroga (morfologik yoki sintaktik) ega bo'lgan funksional-semantik toifalarga e'tibor qarataman.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Tilshunoslikda funksional yondashuv til hodisalarini ularning ishlash jarayonida tahlil qilishni, shu orqali funksional-semantik paradigmalar va lug'atning tizimli tashkil etilishini namoyon qilishni nazarda tutadi. Lingvistik faktlarni tizimli tartibga solishda "maydon" printsipidan foydalanish g'oyasi XX asr tilshunosligining eng muhim yutuqlaridan biridir. "Maydon" tushunchasi tilni murakkab mexanizm sifatida ta'riflagan I. O. Boduen de Kurtene va F. de Sossyur kabi olimlarning nazariyalariga asoslanadi. Bu atama fizikadan olingan bo'lib, psixologiya, biologiya va sotsiologiya orqali tilshunoslikka, xususan, J. Trier tomonidan kiritilgan.

Turli mamlakatlar, maktablar va yo'nalishlardagi olimlar "funksional-semantik maydon" tushunchasini turlicha izohlashadi; bu hodisa nazariy qarama-qarshiliklar emas, balki muammoni rivojlantirishga turli yondashuvlarning namoyon bo'lishidir[3].

Taniqli tilshunos Evgenio Koseriu fikriga ko'ra, maydon yoki leksik-semantik kichik tizimlarni ajratib ko'rsatish nazariy hamda amaliy jihatdan juda muhim ahamiyatga ega. Birliklar umumiy semantik xususiyatlar asosida tashkil topganligi sababli, til lug'ati leksik-semantik maydonlar bo'yicha guruhlanadi: familiyalar, rang nomlari, uy-joy nomlari, uy va yovvoyi hayvonlar nomlari va shu kabilarni o'z ichiga oladi [4].

Rus olimi Aleksandr Bondarkoning fikricha, "funksional-semantik maydon" atamasi til vositalarining semantik-funksional asosda o'zaro ta'siri va ularning tizimli-strukturaviy tashkil etilishini ifodalaydi. Bu tushuncha ko'p qavatli, strukturaviy jihatdan heterogen til vositalari tizimini modellashirish bilan bog'liq. Funksional-semantik maydon - bu tilshunos tomonidan markaziy va periferik komponentlar konfiguratsiyasi chizilgan, shuningdek boshqa maydonlar bilan kesishish zonalarini aniqlangan ma'lum bir semantik makon modelidir. Kesishish tushunchasi orqali muallif berilgan modeldagi semantik elementlarning o'zaro ta'siri aks etadi[5].

Funksional-semantik maydonlarni o'rganish quyidagilarni aniqlashni o'z ichiga oladi:

a) Berilgan tilda funksional-semantik maydon komponentlari to'plamini ular uchun umumiy bo'lgan invariant semantik xususiyat asosida belgilash;

b) Muayyan mezonlar asosida maydonning markaziy va periferik komponentlarini ajratish;

c) Funksional-semantik maydon komponentlari o'rtasidagi munosabatlarni tahlil qilish;

d) Berilgan maydonning strukturaviy turini aniqlash;

e) Berilgan maydonning boshqa funksional-semantik maydonlar bilan munosabatlari, ya'ni funksional-semantik maydonlar tizimidagi o'rni.

Tadqiqot metodologiyasi. Funksional-semantik yondashuvning afzalligi shundaki, u til hodisalarini nafaqat ularning ichki tuzilishi nuqtai nazaridan, balki ularning ishlash sohasida va atrof-muhit bilan aloqalarini o'rganish imkonini beradi. Bunday yondashuv tilni uning amaliy namoyon bo'lishida, shuningdek lingvistikadan tashqari hodisalarini ifodalash vositalarini tahlil qilish imkoniyatini yaratadi. Ushbu tadqiqot ikkilamchi va birlamchi tadqiqot usullarini o'z ichiga olgan. Nazariy asosni ishlab chiqish uchun biz rivojlanish tashkilotlarining hisobotlari va davlat statistikasi veb-saytlaridagi mavjud adabiyotlarni o'rgandik. Bu bizga aralash usullar tadqiqotlari uchun asos yaratishga yo'nalish berdi. Biz miqdoriy va sifatli usullarni amalga oshirish uchun na'munani aniqlay oldik.

Tahlil va natijalar. O'lchov nafaqat metrologik funktsiyaga ega, balki u har doim muhim ijtimoiy, lingvistik kategoriya bo'lib kelgan. Qadimda O'rta Osiyo hududida, xususan O'zbekistonda turli xil o'lchov birliklaridan foydalanilgan. Har bitta amirlik yoki xonlik o'zining og'irlik hamda uzunlik o'lchov birliklaridan foydalanishgan va ular quyidagilardan iboratdir:

Marhala 25-30 kilometr ga teng.

1 Sotix - maydon o'lchovi bo'lib, $10 \times 10 = 100$ metr kvadratga teng.

1 Botmon - 78 pudga yoki 128 kg.ga teng.

1 Qarich - bosh barmoq bilan jimjiloqning barmoq yoyilmasiga teng, ya'ni 19-20 santimetr ga teng.

1 Enlik - bir barmoq eniga teng (18-20 mm) yoki 1 enlik-6 ta arpa donasining bo'ylanmasiga teng.

1 Farsax (farsang) - masofa o'lchov birligi - 6 km.ga teng,

1 yig'och - masofa o'lchov birligi - 5985 metr, ba'zi joylarda 8-9 km.ga teng

1 tanob - maydon o'lchovi, turli joylarda turlicha: bir gektarning oldidan biridan to yarim gektarigacha bo'lgan.

1 Put - 16 kg.

1 Isbat (barmoq) - 2-2,5 santimetr.

1 Qadoq - 409,5 gramm.

1 Chorak - 250 gramm.

1 Tutam - (Markaziy Osiyoda) = 9 sm: arqon yoki tayoqni siqib ushlagan qo'l to'rtta barmog'ining kengligiga mos tarzda tanlangan uzunlik birligi.

1 Qadam - 63-71 sm.ga teng uzunlik o'lchovi.

1 Shair - 1 misqolga teng. 1 misqol-asosan 4,25 gramm, ba'zan 4,50 gramm, 4,64 gramm deb olingan.

1 Quloch - ikki qo'lning o'rta barmoq uchlari orasidagi masofaga teng.

Monat tarzda tanlangan uzunlik o'lchovi, 8 qarichga teng.

1 Quloch Buxoroda=142 sm., Farg'onada 167 sm.

1 Arshin - bir qadamga teng.

1 Qadam (Markaziy Osiyoda) - 63-71 sm. deb olingan.

1 Tosh (farsax) - Sharq mamlakatlarida keng qo'llanilgan. 9-12 ming qadamga yoki 6-8 chaqirimga to'g'ri kelgan masofa.

1 Chaqirim - 1006 metr ga teng.

1 Gaz - 0,71 metr ga teng uzunlik o'lchov birligi. Hozirgi vaqtda bir gaz (Eronda) 104 sm.ga teng. Ilgari

Markaziy Osiyoda 24 barmoq eni (1 barmoq eni 6 dona arpa doni eniga teng) yoki 7 musht eni (tayoqni ushlagandagi eni) 1 gaz bo'lgan. Xorazmda 1 gaz 12 dyuym (30,48 sm.) ni tashkil qilgan. Buxoroda 1 gaz XVI-XVII asrlarda 78,74 sm., XIX asrda 106,68 sm., Toshkent, Samarqand va Turkistonda (XIX asrda) 88,9 sm. Andijon va Marg'ilonda (XIX asrda) 83-84 sm. bo'lgan.

1 Paxsa - 60 santimetrغا teng.

1 Qo'sh (suv) - ho'kiz bilan bir kunda haydalgan yerni sug'orish uchun ketgan suvga teng deb olingan.

1 Tegirmon - tegirmon toshini aylantiradigan miqdordagi ariq suviga teng.

1 Paysa - 50 grammga teng og'irlik o'lchovi.

1 Paqir - 2 tiyinlik chaqa pul.

1 Miri - 5 tiyinlik chaqa pul.

1 Tanga - Buxoro amirligida 15 tiyinga, Qo'qon xonligida 20 tiyinga teng bo'lgan kumush pul.

1 So'lkavoy - 1 so'mlik tanga.

1 Aruzza (guruch doni)-0,017 gramm.

1 Sha'ira (arpa doni)-0,059 gramm.

1 Habba - 0,059-0,071 gramm [6].

Yuqoridagi ro'yxatdan ko'rinib turibdiki, "o'lchov birliklari" so'zini belgilovchi sema ko'rib chiqilayotgan maydonning barcha elementlari uchun umumiy hisoblanadi. Boshqacha qilib aytganda, uning ma'nosi maydonning boshqa elementlari uchun majburiy komponent hisoblanadi (bu arxileksema deb ataladi). Uni boshqa so'zlarning ma'nosini tushuntirishda ishlatish mumkin. Kontseptual maydon elementlari orasida parasememalar mavjud bo'lib, ular boshqa sememalarning qismlari bo'lishi mumkin. Maydonda bir xil tarkibiy qismlarga ega bo'lgan elementlar ham uchraydi, ular umumiy semantik xususiyatlarga ega [7]. Umumiy tarkibiy qismlarga ega bo'lgan sememalar orasidagi funksional farqlar uslubiy darajada namoyon bo'lishi mumkin.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, "o'lchov" tushunchasining leksik, semantik va idiomatik ifodalanishi insoniyatning geografik, siyosiy, ijtimoiy, haqiqatlarini aks ettirishidir. Bu mavzuda keng leksik birliklar tanlovi va funksional-semantik maydon deb atagan narsaga ona tili so'zlashuvchilari beradigan rang-barang ma'no nuanslarini ochib beradi.

ADABIYOTLAR

1. Theodor Lewandowski. Linguistisches Wörterbuch. 1976, I, 210
2. Ina Colenciuc. Functional-semantic field "money" in the English language. Traductologie si pluralism civilizational/lingvistic. 2016. 177-183
3. Roman Yakobson. "Лингвистика и поэтика". 1960
4. Gunter Weise. Functional-semantic fields. Proceedings / Anglistentag 1995 Greifswald
5. Coşeriu, Eugeniu. Lecții de lingvistică generală. Traducere din spaniola de Bojoga Eugenia. Chişinău: Editura Enciclopedică, 2000.
6. O'zbek tilining izohli lug'ati.
7. Alexandr Bondarko. Problems of Functional Grammar. Sankt-Petersburg: Science, 2005.